

Kontra Miklós – Molnár Mária

Hogyan ö-zött Bálint Sándor?

1. A magyar nyelvészeti szakirodalomban kevés tanulmány született egyetlen ember beszédéről. Ezek egyike volt például Balogh Lajos (1982) elemzése Kovács Margit beszédéről, amiben kimutatta egyebek mellett, hogy a keramikusművész egy rádiófelvételének kb. tízpercnyi részében a dunántúli zárt *ë*-zés szinte kivétel nélkül érvényesül, s a felső nyelvállású hosszú magánhangzók helyett majdnem mindig rövidet ejt, pl. *igy, csusztam, hüvös*. Egy másik vizsgálatban (Molnár – Sinkovics 2015) a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) című kutatás keretében azt elemezték a szerzők, hogy miként változik egyetlen ember (Buzás Péter, korábbi makói polgármester és országgyűlési képviselő) beszéde a különböző beszédhelyzetekben. Megállapították, hogy egy makói zenei fesztivál megnyitóbeszédében az összes *ö*-zhető szótag¹ 66,7%-át mondta a polgármester *ö*-vel, a városi televízió *Fogadóóra* című műsorában 51,9%-ban *ö*-zött, a svájci Givaudan cég makói gyáratató ünnepségén 42,2%-ban *ö*-zött, s egy parlamenti felszólalásában is minden negyedik *ö*-zhető szótagot *ö*-vel mondta (26,6%). Buzás Péter nyelvhasználatát tehát nyilvánvalóan befolyásolja a közönsége, s azt is meggyőzően bemutatják a szerzők, hogy Makón az *ö*-zésnek van helyi presztízse. Egy másik SZÖSZI-tanulmányban (Németh – Bagi – Molnár 2016) a szerzők azt vizsgálták, hogy megváltozik-e egyazon adatközlő *ö*-zó beszéde, ha *ö*-z, s ha *e*-zó terepmunkással beszélget. Végül megemlíjtük még, hogy Szabó Gilinger – Kontra (2011) akusztikai elemzéssel kimutatták, hogy a meteorológus Reisz András /ɔ:/ és /a:/ magánhangzói az időjárás-jelentésekben 2006-hoz képest 2010-re egy palócosabb változat felől egy köznyelvibb felé mozdultak el.

A nagyszámú külföldi variacionista tanulmány közül megemlíjtjük Wolfram és mtsai (2016) elemzését Martin Luther King, Jr. négy különböző nyilvános beszédéről; Podesva és mtsai (2015) elemzését arról, hogy hat USA-beli politikus beszédében miként váltakoznak a felpattintott *t* hang (ang. *released /t/*) változatai, s milyen társas jelentései vannak a változatoknak; valamint Holliday (2014) elemzését a Barack és Michelle Obama beszédében megfigyelhető szóvégi *t/d* törlésről.

Végül említjük még meg futólag, hogy a SZÖSZI előmunkálatai során elemeztük Tóth Béla (1924–2013) szegedi író és könyvtárigazgató egy rövid (6 perc 35 másodperces) beszédét, amit volt kollégái előtt mondott el, amikor 85. születésnapján köszöntötték őt 2009-ben (Tóth Béla író emlékére 3. rész. mp4). Tóth Bélát

¹ *Ö*-zhető szótag a mi meghatározásunk szerint az a szótag, amelyet egy kortárs született szegedi *ö*-zni tudó beszélő ma *ö*-vel ejt vagy *ö*-vel is ejthetőnek tart, és amelyet a standardban *e*-vel, *ë*-vel vagy azzal is ejtenek (Kontra – Németh – Sinkovics 2016: 76.).

Temesi Ferenc (2000) „a legszebben őző magyar íróknak”-nak nevezte egy köszöntésében. Ő maga (Tóth 1987: 118) az ő-zés kapcsán így emlékezett Bálint Sándorra: „Szerénységem pedig erősebben zöngette ő hangját, mint aki Szegeden tanulta a Miatyánkot. Falum nyelvét nem rontotta iskola, újság, rádió. Csöpörődésem idején még úgy dörmögött, ahogy annak idején kihozták Szegedről. [...] Bálint Sándorral az ő-zés szent nevében barátkoztunk össze. Ahogy ő mondta, olyan telefon vagyok néki, aki tárcsázásra száz évvel régebbi nyelven válaszol.” Nos, ebben a nyugdíjas könyvtáros kollégáknak elmondott beszéd részletében Tóth Béla 58 ő-zhető szótagból 53-at mondott ő-vel, vagyis ő-zése 91%-os volt.

2. Bálint Sándor beszédének tanulmányozása része a Szögedi Szociolingvisztikai Interjúval (lásd pl. Kontra – Németh – Sinkovics 2016) kapcsolatos munkálatainknak. Bálint Sándor (1904–1980) néprajzkutató, népryelvutató, „a legszögedibb szögedi”, akinek munkái (Szegedi szótár, Tombác János meséi stb.) nélkül a SZÖSZI-hez hozzá se tudtunk volna fogni.

Amit elemezni fogunk, az Trogmayer Ottó² beszélgetése Bálint Sándorral, ami 1979. július 9-én, 21 óra 45 perckor került adásba a Magyar Televízióban (s amit 1980. június 11-én, 22 óra 15 perckor, vagyis Bálint halála után egy hónappal megismételtek). Az interjú szövegének szerkesztett változata megjelent nyomtatásban is: először 1994-ben (Legszögedibb szögedi), majd 2004-ben („A legszögedibb szögedi”). Ezekben a szerkesztett változatokban persze az ő-zés nincs következetesen jelölve, pl. az 1994. évi közleményben az interjú első ő-zött szava (*nevelkedtem föl*) ő-vel van lejegyezve, de a második (*legjellegzetösebb*) e-vel, a 2004. éviben pedig mindkét szó e-vel szerepel. A televíziós interjút megelőzte egy 1977-es előzetes beszélgetés is, aminek szerkesztett szövege szintén megjelent nyomtatásban (Trogmayer 1987).

A televíziós interjú szövegét (<http://nava.hu/id/1380360>) Sinkovics Balázs rögzítette mikrofonnal. A felvétel minőségéhez képest Bálint Sándor beszéde általában jól érthető, ugyanakkor az <e-ö> kódok³ száma a korábbi SZÖSZI-tapasztalatokhoz képest elég magas. A hangfelvételt Molnár Mária átírta és kódolta ELAN-nal, pontosabban a narrátor és Trogmayer mondatait gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta, s csak Bálint Sándor beszédét kódolta, legfőképpen az ő-zés szempontjából. Az itteni elemzés a két szerző közös munkája. A teljes műsor hossza a zenei betétekkel 50 perc.

3. Először vessünk egy futó pillantást a variábilisan és az invariábilisan előforduló szövegszavak egy részére. Bálint Sándor invariábilisan használta az *édős, édősanyám, édősanyja; egységös; gyerökfövel, gyerököromba, gyerököröri* szavakat, ugyanakkor váltakozva használta a következőket: *asziszem ~ asziszöm* ‘azt hiszem’, *ember ~ embör, ezek ~ ezök, meg(szakítás) ~ mög(felelő), minden ~ mindön, örökítette ~ örökítötte, szeretek ~ szeretök, szegedi ~ szögedi, úgynevezett ~ úgynevezött, születtek meg ~ érdemlöm mög, keresztül ~ körösztüil*.

4. Az interjúban Bálint Sándor összesen 315 ő-zhető szótagot mondott ki. E 315 szótag 33%-át e-zte, 49,2%-át ő-zte, s a fennmaradó 17,8%-ban olyan szavakat mondott ki, amelyekről úgy tudjuk, a mai beszélők nagyszülei még ő-zték őket, de ma már e-vel ejtik azok is, akik ő-zve beszélnek, pl. „nagyamám még azt mondta volna, hogy

2 Trogmayer Ottó 1934-ben Budapesten született, de gyermekkorát Komáromban töltötte. 1956 nyarától volt Szegeden régész-muzeológus, 1970-től igazgató. Az interjúban e-ző változattal beszél.

3 Amikor a lejegyző nem tudta eldönteni, hogy adott szótagban e vagy ő hangot hall, akkor ezt <e-ö> kóddal jelölte.

jelentötte, de ma már jelentötte”. Az elemzett korpuszban 56 ilyen szövegszót jelöltünk meg a 8-as kóddal, ezek fele *e*-vel, másik fele *ö*-vel realizálódott. Az 56 szövegszóból 39 példányt a *Szőged ~ Szeged, szögedi ~ szegedi, szögedicsen ~ szegedicsen* stb. váltakozás adott. E 39 esetből Bálint Sándor 23-at *ö*-zött és 16-ot *e*-zett. Ha ezeket a 8-as kóddal jelölt szavakat kivesszük az elemzésből, akkor Bálint Sándor a 259 *ö*-zhető szótagnak 40,2%-át *e*-zte és 59,8%-át *ö*-zte. Ha viszont a 8-as kódú szavakkal együtt nézzük a korpuszt, akkor 132 *e*-zett szótaggal (41,9%) szemben 183 *ö*-zött áll (58,1%).

5. Ha a szótagpozíciók szerinti *ö*-zést vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az első szótagokban az *e*-zés kismértékben (a lehetséges esetek 56%-ában) dominált, a másik két pozícióban viszont az *ö*-zés dominált (67 és 69%), lásd 1. táblázat. Másképpen azt is mondhatjuk, hogy az *e*-zett szótagok fele (50%-a) az első szótagokban van, s az *ö*-zöttekének több mint a fele (56,8%-a) a toldalékokban fordul elő. A khi-négyzet-próba szerint ez az eloszlás szignifikáns (N = 259, khi-négyzet [f=2] = 15,082, p < 0,001).

1. táblázat. Bálint Sándor *ö*-zése szótagpozíciók szerint (a 8-as kódú szavak nélkül)

	N	e	ö
Első szótagban	93	55,9%	44,1%
Nem első szótagban	39	33,3%	66,7%
Toldalékban	127	30,7%	69,3%

6. Egyik hipotézisünk szerint „Ha a *föl-* vagy *mög-* igekötő megelőzi az igét, gyakrabban realizálódik *ö*-vel, mint ha követi (*fölcsonget > nem csönget föl*)” (Kontra – Németh – Sinkovics 2016: 80).

A 15 *fel-/föl-* kezdetű igekötős ige mindegyike az *ö*-s változattal realizálódott, a hátravetett *föl* háromszor fordult elő, s a hátravetett *fel* egyszer sem. A *fel-/föl-* adatok tehát hipotézisünk megerősítésére vagy cáfolására alkalmatlanok, mivel Bálint Sándor a *föl-* igekötőt az interjúban invariábilisan használta. 24 *meg-* és 2 *mög-* elöl álló igekötős igénkkel szemben 9 *meg* és 1 *mög* hátul álló igekötő fordul elő a korpuszban, ezek az adatok hipotézisünk vizsgálatára szintén alkalmatlanok.

7. Végül tekintsük át eredményeinket a SZÖSZI-ben megfogalmazott hipotézisek (Kontra – Németh – Sinkovics 2016: 80–81.) szempontjából. A szótó első szótagjának *ö*-zésére megfogalmaztunk egy olyan hipotézist (1a), mely szerint ha a szegedi *ö*-zni tudó adatközlő nem kizárólag a standardban is váltakozó szavakat *ö*-zi a tő első szótagjában (tehát pl. *szögény*-t mond), akkor a tővéghangzóban és a toldalékban is *ö*-zik (pl. *röndös, helyön*). Bálint Sándor itt elemzett beszéde ezt a hipotézisünket igazolja, lásd az 1. táblázatot fentebb.

Megfogalmaztunk egy másik hipotézist is (2), mely szerint az *ö*-zni tudó adatközlők között lesz olyan, aki a tőbéli nem első szótagban nagyobb arányban *ö*-zik, mint a tő első szótagjában (ha nem számítjuk a standardban is váltakozó szavakat). Az 1. táblázat szerint az elemzett interjú ezt a hipotézist is igazolja: első szótagban 44,1%-os volt az *ö*-zés, de nem első szótagban 66,7%-os.

A SZÖSZI további hipotéziseinek vizsgálata a Bálint-interjú alapján nem lehetséges, az igekötőkre vonatkozóan például a kevés adat miatt, lásd 6. fentebb.

Végül megpróbáljuk értelmezni Bálint Sándor körülbelül 58%-os *ö*-zését. Erős ez az *ö*-zés, közepes, vagy gyenge? S miért? Az jól látható, hogy a 6 és fél perces Tóth Béla-szöveg 91%-os *ö*-zésénél ez jóval gyengébb, ugyanakkor gyengébb azon adatközlőnkénél is, aki az *e*-zű terepmunkással 81,6%-ban *ö*-zött egy kétórás szociolingvisztikai interjúbán (Németh – Bagi – Molnár 2016: 120.). Azt nem tudjuk, csak föltételezzük, hogy mennyire *ö*-zött Bálint Sándor, amikor fesztelenül társalgott *ö*-ző barátaival, ismerőseivel. Könnyen lehet, hogy akár 90%-os *ö*-zést is ki lehetne mutatni, ha találnánk ilyen fölvételeket és elemeznénk őket. A televíziós interjúbeli 58%-os, tehát jóval alacsonyabb *ö*-zését magyarázhatjuk mindenekelőtt a tévészereplés megkívánta formális beszédstílussal és beszédpartnere, Trogmayer Ottó *e*-zű beszédének hatásával is.

Hivatkozások

- „A legszögédibb szögédi” (Trogmayer Ottó 1979). In: Csapody Miklós: „Nehéz útra keltem...”: Beszélgetések Bálint Sándorral, 123–132. Szeged: Bába Kiadó, 2004
- Balogh Lajos 1982. Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása. Magyar Nyelv 78: 476–487.
- ELAN = <http://tla.mpi.nl/tools/tla-tools/elan/>. Max Planck Institute for Psycholinguistics, The Language Archive, Nijmegen, The Netherlands
- Holliday, Nicole R. 2014. “He Didn’(t) Give Up When Things Got Har(d)”: Examining Barack and Michelle Obama’s Rates of Coronal Stop Deletion. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* Volume 20 Issue 2 Article 7, pp. 51–59. <http://repository.upenn.edu/pwpl/vol20/iss2/7/>
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Legszögédibb szögédi: Egy régi portréfilm mai üzenetei*. Szeged 1994. július–augusztus: 5–9.
- Molnár Mária – Sinkovics Balázs 2015. *Nyelvjárás a nyilvános térben – Egy közéleti szereplő beszédeinek nyelvjárásiassága*. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia* 3, 211–222. Budapest – Piliscsaba: Szent István Társulat
- Németh Miklós – Bagi Anita – Molnár Mária 2016. *Létezik-e olyan, hogy „az adatközlő nyelvhasználata”?* In: Kozmács István – Vančo Ildikó szerk., *Sztenderd – nem sztenderd: Variációk egy nyelv változataira*, I.: 117–127. Lakitelek: Antológia Kiadó
- Podesva, Robert J. – Jermy Reynolds – Patrick Callier – Jessica Baptiste 2015. Constraints on the social meaning of released /t/: A production and perception study of U.S. politicians. *Language Variation and Change* 27: 59–87.
- Szabó Gilinger Eszter – Kontra Miklós 2011. *Gomolfelhő és ánticiklon*. In: Kozmács István és Vançoné Kremmer Ildikó szerk., *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*, 207–213. Nyitra: Arany A. László Polgári Társulás

- Temesi Ferenc 2000. Tóth Béla: 75! In: Kiss Ernő – Majzik István (szerk.): *A hetvenöt éves Tóth Béla vándortarisznyájának belbecséből*. Szeged: Bába és Társai Kiadó, 93.
- Tóth Béla 1987. Ő-zőben. *Tiszatáj* 1987/8: 117–119.
- Tóth Béla író emlékére 3. rész. mp4. (Kukli György felvétele)
- <https://drive.google.com/file/d/0B1qVWI2hDXQpbXZOWXY2Ty1qaUk/view>
(Utolsó megtekintés: 2017. 08. 20.)
- Trogmayer Ottó 1987. „*Iparkodtam mindig önmagamhoz hű lenni...*” Beszélgetés Bálint Sándorral. *Tiszatáj* 1987/8. 67–79.
- Wolfram és mtsai = Wolfram, Walt – Caroline Myrick – Jon Forrest – Michael J. Fox
2016. The Significance of Linguistic Variation in the Speeches of Rev. Dr. Martin Luther King Jr. *American Speech* 91: 269–300.